

Elza BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Quba Filialının baş müəllimi
e-mail: elza_babayeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN EPİK ƏNƏNƏSİNDƏ XTONİK VARLIQLAR

Elza BABAYEVA
HITONIC CREATURES IN EPIC TRADITION OF AZERBAIJAN FOLKLORE

Summary

The article shows that the epic tradition of poetic oral literature of Azerbaijani people is rich in interesting images. Some of those images are transmitted to epics and tales as a product of mythological outlook. Hitonic creatures such as witches, cyclops, giant, mermaid are from this series. The detailed analysis and investigation of each of these images is considered as an important issue and the embodiment of the hitonic images of folk epics and tales, especially the cyclops is determined and the reasons for the challenge are investigated in various aspects.

Key words: epos, fairy tale, hitonic image, plot and motif

Эльза БАБАЕВА

ХТОНИЧЕСКИЕ СУЩЕСТВА В ЭПИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Резюме

В статье рассказывается о том, как эпические традиции богаты интересными образами в поэтике устного народного творчества Азербайджанского народа. Половина этих образов, являясь продуктом мифологического мировоззрения, которые трансформируются в дастаны и сказки. Хтонические образы, такие как Баба Яга, Темглазый, девы, русалки относятся к вышеуказанному циклу. Каждая из этих образов в отдельности глубоко анализируются, и стоит вопрос их глубокого исследования. В народных дастанах и сказках хтонические образы, в особенности образ Темглазого, в котором определяется специфика воплощения и с различных аспектов исследуются способы его появления.

Ключевые слова: дастан, сказка, хтонический образ, сюжет и мотив.

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığının epik ənənəsində elə obrazlar var ki, onlar mifoloji dünyagörüşünün məhsuludur. Küp qarı, təpəgöz (kəlləgöz), dev, su pərisi kimi xtonik varlıqlar bu silsilədəndir. Bu obrazların hər biri ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilməlidir. Bu mənada dastan və nağılların müxtəlif aspektlərdən araşdırılması Azərbaycan folklorşünaslığının təxirəsalınmaz məsələlərindəndir.

İşin məqsədi: xalq dastan və nağıllarındakı xtonik obrazların, xüsusilə təpəgöz (kəlləgöz) obrazının təcəssüm spesifikasını müəyyənləşdirmək və bu sahədə araşdırma aparmaq.

İnsanlar gözünü açıb sirləri sonsuzluğa gedən dünyamızın möcüzələrini anlamağa cəhd etdikləri zamandan təbiətin insan həyatı üçün təhlükə yaradan qüvvələrini qorxu, vahimə yaradacaq bir görkəmdə təsvir etmişlər. Mifik təsəvvürlərdə ağzından od püskürən, müxtəlif sayda başı olan əjdahalar, böyük qaya

parçalarını asanlıqla yerindən qoparıb atmağa fiziki gücü yetən nəhənglər, başında bir gözü olan təpəgözlər, suyun altında yaşayan qorxunc qüvvələr və b. bu kimi varlıqlar istənilən qədərdir. Təbiətin fəlakətli hadisələri müqabilində təfəkkürdə kortəbii yaranan bəzi mifik obrazlar transformasiya nəticəsində zahiri əlamətlərə görə vəhşi, dəhşətli məxluq şəklinə – çoxbaşlı, çoxəlli, təkgözlü, ağzından od püskürən, adamcıl, baş kəsən, qan içən şəkllə düşür. Bu varlıqlar insanın yaşaması çətin olan və yaxud mümkün olmayan məkanlarda: dağ başında, mağaralarda, suyun altında, yeraltı, qaranlıq dünyalarda yaşayırlar. Fiziki görünüşləri kimi yaşayış yerləri də insanlarda dəhşət yaradır. Sadələdiyimiz həmin məkanlar mifologiyada o biri dünyanı simvolizə edir və həmin varlıqlar xtonik varlıqlar adlanır.

Haqqında bəhs etdiyimiz varlıqların başlıca fəaliyyəti, məqsədi insanların həyatına müdaxilə etmək, rahat yaşama zövqündən məhrum etməkdən ibarətdir. Onların bu fəaliyyətlərinin reallaşmasında digər yardımçı qüvvələr də iştirak edir. Yardımçı qüvvələr sehirlə vasitələr verməklə dəhşətli varlıqların gücünü daha da artırır. Ona görə də bu qüvvələrin öhdəsindən gəlmək adi insanlara asanlıqla nəsisb olmur. Mümkünlüyü yalnız o zaman olur ki, həmin insanın sakral mənşəyə bir bağlılığı olsun və sehirlə vasitələrin yardımından yararlına bilsin.

Fövqəladə varlıqlar içərisində sikloplar, yəni təpəgözlər xüsusi yer tuturlar. Fiziki quruluş baxımından daha çox insana bənzəyən təpəgözlər öz nəhəngliyi, azmanlığı, təpəsində bir gözü olmasıyla daha da iyrənc və vahiməli görünürlər. Dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmış bir obraz olan təpəgözün mifik personaj kimi ən dolğun nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında yaradılmışdır.

Dastanlarla yanaşı nağıl obrazları sırasında da təpəgöz/kəlləgözlər də mühüm yer tutur. Mifoloji lüğətlərə əsasən qeyd edək ki, təpəgöz obrazının mifoloji simvolikası qarışıqdır və bu adın müxtəlif söylənmə şəkilləri – təkgöz, kəlləgöz, eqe göz. və b kimi söylənmə şəkilləri də vardır.

İnsanın təkgözlü nəhəngi kor etməsiylə bağlı süjetlərin türk variantları çoxsaylıdır və son dərəcə bir-birinə yaxındır. Monqol nağıl və rəvayətlərində də türk xalqlarında olduğu kimi təkgözlü varlıqların insan əli ilə kor edilməsi motivinə rast gəlinir. Amma bu süjetlərin türklərlə qonşu olan monqol tayfaları arasında yayılmasına görə bu süjeti əksər tədqiqatçılar türk qaynaqlı sayırlar.

Türkün möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının elm aləminə tanınması da təpəgöz süjetinin Fridrix Fon Ditsdə yaratdığı maraq olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarını Homerin “Odisseyə” əsəri ilə müqayisə edən Əli Sultanlı Fridrix Fon Ditsin əsərindəki qeydlərdən sitat gətirməklə Polifemlə Təpəgözün müqayisəsini verir. Tədqiqatçı yazır: “Buradakı Təpəgöz başqa sikloplara, hətə Homerin siklopuna bütün cəhətlərilə bənzəyir. Ancaq oğuz siklopu yunanlarınkindən alınma deyil. Yunanlarınki köhnə deyilsə, oğuzlardakı yeni deyildir” (Fon Ditez. Dtkvudigtiten von Asien, Berlin and Helle, 1825, 416). Təpəgözün yunan mifologiyasına yad bir obraz olduğu aşağıdakı şərtlərlə əsaslandırılır.

a) Şərq .yunan şeiriyyətini tanınamamışdır və Homerin əsərlərini tərcümə edə bilmələri mümkün deyil. Tərcümə edilsə də anlaşılan olmayacaqdır. Çünki Asiya dilləri bunun üçün lazım olan ifadələrdən məhrumdur.

b) Oğuz Təpəgözünün doğumu, ölümü, bütün həyatı təfəsilatı ilə verilir. Polifem obrazında isə bu cəhətdən çatışmamazlıqlar var.

c) Bu süjetin yunanlara keçməsi Homerin Kiçik Asiyaya səyahəti zamanı Təpəgözün əfsanəsini eşitmişdir və Polifemin həyatını ondan almışdır. Belə ki, birinci şərtə uyğun olaraq əgər şərq yunan şeiriyyətini tanımamışsa deməli bu mifoloji obraz yunanlara məxsus obraz olsaydı şərqilərdə bu obraza rast gəlinməsi mümkün olmazdı. İkincisi, yunanlarda obrazın yaradılışı haqqında heç bir bilgi verilmədiyi halda oğuz təpəgözündə bu haqqında bu sözləri demək mümkündür. Və nəhayət ki, Homerin Asiyaya səyahəti zamanı təpəgöz əfsanəsini eşitməsi məsələyə daha da aydınlıq gətirir. Burada əsas diqqət çəkəcək məqam Təpəgözün yaranışının eposda bütövlükdə verilməsi, Polifeminsə ümumiyyətlə doğumu ilə bağlı bəhs edilməməsidir. Miflərlə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunur ki, doğulması, yaranması nə qədər qəribə, təzadlı görünsə də hər bir dünya detalının mənşəyinin verilməsi vacib şərtədir. Həmin detala əsasən qeyd olunur ki, Təpəgöz ilkin olaraq Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılan mifik obrazdır. “Qəti şəkildə deyər bilərik ki, Təpəgöz ilkin olaraq, Azərbaycan türkləri tərəfindən yaradılan mifik obrazdır. Ona görə ki, meydana gətirilmə səbəbi göstərilir və xəyanətə xəyanətlə ödəmə funksiyasını yerinə yetirir. Səbəb nəticəni doğurur. Başqa sözlə Sarı Çobanın tanrı adamına – pəri qıza tamah salıb əl uzatması səbəbdir. Təpəgözün oğuz elinin başına bəlalar açması isə həmin səbəbin (xəyanətin) nəticəsidir” [4, 35].

Təpəgözün eyni olan Siklopun kökü göstərilmir, deməli, mifik detalın mənşəyi – yaranma səbəbi yoxdur. Siklop yaradılışsız, bi çimlənmiş halda bütövlükdə elin deyil Odisseyin qarşısına çıxarılır.

Qəzəblənmiş dəniz allahı Poseydonun şəxsi narazılığına görə insana cəza vermək silahına çevirilir. “Siklopda miflərə xas olan yaradılış və gerçəklik arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yoxdur. O, təsadüfən düşdüyü mifik zamanda və məkanda yoğurulmur, bişirilmiş halda hardansa gətirilir. Siklop yunan miflərində qəribdir ” [4, 36].

Azərbaycan türklərinə məxsus mifoloji obraz olan Təpəgöz yarı mifik, yarı real mənşəyə malikdir. Mifikliyi pəri anasında, reallığı isə atası Sarı Çoban hesab olunur. Ona qalib gələn Oğuz qəhrəmanı Basat da eynən Təpəgöz kimi yarı mifik (aslanla bağlılığı) yarı real (Aruz qocanın oğlu) mənşəyə malikdir. Təpəgözə qalib gəlmək məhz bu səbəbdən də Basata nəsib olur. Oğuz elindən Təpəgözlə danışığa da mifik mənşəyə malik biri - Dədə Qorqud gedə bilir. Bu motivlərin hər biri digərinin tamamlayıcısıdır və heç də təsadüfi deyil.

Nağıl və dastanların ortaq mifik obrazlarından olan Təpəgöz obrazının mənşəyi birbaşa və dolayı yollarla nağıllarda da qorunub saxlanılmışdır. “Kəlləgözün nağlı” nda [1, 144]. İllərcə övlad həsrətində Padşah, vəzirin məsləhəti ilə nəzir-niyaz payladıqdan sonra övladı dünyaya gəlir. Uşağın adı Aslan qoyulur. Bir gün anası uşağı bağa gəzməyə çıxarır və bu zaman bir pələng uşağı oğurlayır (bu uşağın sakral mənşəyə bağlılığı həm möcüzəli şəkildə doğulmasında, həm də aslan tərəfindən bəslənməsində özünü göstərir). Şahın adamları uşağı nə qədər axtarsalar da nəticəsiz qalır. Evə qayıdarkan palaza bükülmüş, kəlləsində tək gözü olan bir oğlan uşağı tapırlar. Nağılda kəlləgözün əcdadı div olduğu bildirilir. Aslan o zaman gəlib

çıxır ki, bir qızı Kəlləgözə nahar aparırlar (adətən, nağıl süjetlərində qızları suyun mənbəyini kəsmiş əjdahalara aparırlar). Kəlləgöz divlər kimi Aslanın iyini duyub çölə çıxır (xtonik varlıqlar insanları qoxu vasitəsilə tanıyırlar-“Adam-badam iyisi gəlir, yağlı badam iyisi gəlir”). Bir sıra türk xalqlarında isə Təpəgöz adı ilə bağlı əfsanələrə Təpəgözün qızı və ya bacısı deyilən, bəzən də arvadı qismində çıxış edən Dəmirdirnaq (Jesdirnaq) motivi də əlavə olunmuşdur. “Dəmirdişin nağılı”nda şahın üç övladı olur. Onlardan birinin dişləri dəmirdən ibarət olur. Əlinə keçəni yeyir və nəhayət digər təpəgözlə bağlı süjetlərdə olduğu kimi o da meşədə yaşamalı olur. Atasını yeməyə çalışdığı zaman şah digər iki oğlunu çağırır. Həmin iki oğlanın şir olduğu bildirilir. Şirlər dəmirdişi parçalayır. Ata onun qanı bulaşan yarpağı cibinə qoyur. Həmin qanlı yarpaq dilə gəlib atasına xeyli var dövlət qazandırır.

Ümumiyyətlə, dünya mifoloji sistemlərində obrazların başqa xalqlardan alınması təcrübəsi mövcuddur. Hər hansı mifik obraz və hadisələr mifik zamanından sonra, yəni ilkin təsəvvürdəki aktuallığını səbəbi məlum olduğdan sonra itirir. Reallıqla, gerçəkliklə əlaqəsini itirdikdən sonra bədii sənət nümunəsinə çevirilərək folklorun müxtəlif janrlarının tərkibində yaşayır.

Beləliklə, Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığının epik ənənəsi maraqlı obrazlarla zəngindir. Həmin obrazların bir qismi mifoloji dünyagörüşünün məhsulu olaraq dastanlara və nağıllara transfer edilir. Küp qarı, təpəgöz (kəlləgöz), dev, su pərisi kimi xtonik varlıqlar bu silsilədənndir. Bu obrazların hər birinin ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilməsi vacib məsələ kimi irəli sürülür, xalq dastan və nağıllarındakı xtonik obrazların, xüsusilə təpəgöz (kəlləgöz) obrazının təcəssüm spesifikasi müəyyənləşdirilir, meydanagəlmə səbəbləri müxtəlif aspektlərdən araşdırılır.

İşin elmi nəticəsi: məqalədə Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığının epik ənənəsindəki xtonik obrazların, xüsusilə təpəgöz (kəlləgöz) obrazının mənşəyi, qısa inkişaf yolu, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, başlıca atributları, xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Məqalənin əsas elmi yeniliyi onun mövzu orijinallığı ilə müəyyənləşir. Azərbaycan xalqının mifoloji dünyagörüşünün məhsulu olan Küp qarı, təpəgöz (kəlləgöz), dev, su pərisi kimi xtonik varlıqlar Azərbaycan folklorşünaslıq fikri kontekstində sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığının dastan və nağıl janrlarının hərtərəfli araşdırılmasında böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005 .
2. Azərbaycan folkloru küliyyatı (Nağıllar). Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2006
3. Bəydili (Məmmədov) Cəlal. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyatı", 2004
5. Qafarlı Ramazan. Mif və nağıl. Bakı, 2002.
6. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II cildə, I cild, Bakı, "Çıraq", 2009.
7. Sultanlı Əli. Kitabı-Dədə Qorqud və qədim Yunan dastanları. Bakı, Elm, 1998.

Capa tövsiyə edən: AMEA-nın müxbir üzvü Kamran Əliyev